

KÁLLAI ERNŐ

Első kísérlet egy konfliktusmodell alkotására a roma–nem roma együttélésben¹

Rövid írásomban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljak egy olyan modellt, amely a roma közösségek és a többségi társadalom közötti, az elmúlt évszázadokban előforduló összeütközések tipikus jegyeit próbálja rendszerezni, értelmezni. Az ötlet abból a többéves kutatói és oktatói tapasztalatból származott, amely során figyeltem azokra a hasonlóságokra, egyezésekre, amelyek tipikusnak mondhatók. Meggyőződésemmé kezd válni, hogy lehetséges egy ilyen típusú konfliktusmodell megalkotása, hiszen annyira hasonlóan zajlottak az események az elmúlt évszázadok során és napjainkban is.

Mostani írásom természetesen csak egy első kísérlet, kiindulási alap, amely megvitatása után lehet, hogy be kell ismernem tévedésemet, és el kell vetni ezt az ötletet, de reményeim szerint inkább formálódik a végső megoldás lehetősége. Így most szándékosan nélkülözöm a nemzetközi szakirodalomban egyre hangsúlyosabban megjelenő elméleti modellek bemutatását, és az azokkal való összevetést, bármennyire is csábító lehetőséget rejt magában akár Karl W. Deutsch modernizációs elmélete, akár Tedd Robert Gurr és Barbara Harff etnonacionalista közösségekről vallott felfogása.² Csak tisztán a magyarországi roma közösségeket érintő kérdésekről szeretnék írni, és a későbbiekben megvitatni álláspontom helyességét vagy tarthatatlanságát. Így először kísérletet teszek egy konfliktusmodell felvázolására, majd annak alátámasztására három, különböző időszakból származó példát mutatok be.

¹ Az MTA ENKI 2005. májusi konferenciáján elhangzott előadás rövidített és szerkesztett változata.

² Összefoglaló kifejtése megtalálható például Salat 2005: 211–252.

Konfliktusmodell a roma–nem roma együttélésben

Minden társadalom fejlődése során elkerülhetetlennek tűnik, hogy a különböző társadalmi-gazdasági okok következtében, ciklikusan ismétlődve, időnként válságok törnek meg a fejlődést. Vonatkozik ez, talán még hatványozottabban, a kisebbségi csoportokra is, hiszen a valamilyen szempontból perifériára szorult közösségek nagyobb eséllyel vannak kitéve a változások hatásainak. Megítélésem szerint megállapítható az, hogy a magyarországi cigánycsoportok esetében általam „modernizációs-megélhetési válságoknak”³ nevezett időszakok törnek meg az egyébként többé-kevésbé békésnek mondható együttélést a többségi társadalommal. Én tehát nem egy állandó háborús állapotnak gondolom a többség–kisebbség társadalmi együttélését (sőt, időnként inkább az integráció megvalósulásának jeleit vélhetjük felfedezni, ha évszázadokra visszatekintünk), hanem bizonyos időszakokban fellángoló konfliktushelyzetnek, amit a történeti tudat – talán „érdekesebb” volta miatt – jobban megőrzött, mint a békésebbnek tűnő periódusokat.

Az ilyen típusú válságoknak nagyon hasonló (talán megegyező?) eseménymenete, lezajlása van. A válságok kezdetét általában valamilyen történelmi esemény által kiváltott társadalmi változás okozza, amelynek legtipikusabb jele a romák esetében a hirtelen és tömeges foglalkozás, és így megélhetés nélkül maradásban jelentkezik. A tartalékok néhány év alatt felélését követően fokozatosan megjelennek a válság tipikus, a társadalomra is erős hatást gyakorló, jellemző vonásai. Ennek két leggyakoribb formája (amelyek váltakozó intenzitással jelentkeznek az adott kor viszonyainak függvényében) a társadalmi gondoskodásra szorulás és a megélhetési bűnözés. Ezek nélkül ugyanis – jövedelem és megélhetés hiányában – egy adott csoport pusztulásra lenne ítélve. Ez azonban nagyon erős ellenhatást vált ki a többségi társadalomban – hiszen a társadalmi változás általában mindenki helyzetét megingatja; össztársadalmi okokról van szó –, amely megjelenési formája a mélyben mindig is rejtőző különböző előítéletek felerősödésében figyelhető meg. Ezek gyakran szélsőséges mozgalmakban is intézményesülnek.

A felgyülemlett feszültségek levezetésének, megfigyelésem szerint, két lehetséges módja volt a történelem során. Egyrészt a társadalmi-gazdasági önmozgás, önfejlődés megmutatja azokat az utakat, azokat a területeket, amelyek képesek munkát biztosítani a megélhetés nélkül maradt tömegeknek. Ez a folyamat azonban sokszor évtizedekig is elhúzódhat. Pontosan az ilyen kiszámíthatatlan és hosszú ideig tartó útkeresés miatt lép előre a második lehetőség, amit a mindenkori politikai hatalom beavatkozásának nevezhetünk. Minden kormányzó-uralkodó főhatalom le szeretné rövidíteni a válságos időszakot, szeretné „megmenteni” a társadalmat a feszültségektől, ráadásul meg van győződve róla, hogy látja a meg-

³ Ez a fogalom nem azonosítható a nemzetközi szakirodalomban megjelenő, hasonló koncepció elnevezésével.

oldás helyes útját. A politikai beavatkozásnak általában két eredménye lehet: a probléma alapjait felismerve jó intézkedésekkel valóban levezetik a feszültséget és megszüntetik a tömeges jövedelemnélküliséget, vagy rosszul mérik fel a helyzetet, és mivel terveik sikertelenek, egyre inkább a segítségre szorulókat hibáztatják a kialakult helyzetért. Ez esetben szinte mindig eljutnak a végső következtetéshez: az adott roma közösség asszimilálásával, végső soron felszámolásával, mindenképpen megszüntethető a probléma. A tapasztalatok szerint, a magyar társadalomtörténetet tanulmányozva, mindig ez utóbbi megoldás került előtérbe.

Az ilyen típusú, roma identitásuk létét megkérdőjelező és megszüntetni akaró politikai beavatkozásokra a cigány közösségek is, megfigyelhető módon, kétféle választ szoktak adni. Egyik formája az ellenállás, amely nem nyílt szembefordulást jelent, hanem inkább menekülést. A másik – a többségre jellemző – válasz pedig az asszimilációs kényszer elfogadása, az önfeladás tömeges megvalósulása.

A válságperiódus végén a kiinduló kérdésre – tehát a munka és jövedelem nélkül maradásra – a választ általában a gazdaság és társadalom változásában, önálló fejlődésében találják meg, és választanak új foglalkozásokat két-három generáción belül, az erőteljes politikai beavatkozásoknak pedig az lesz a következményük, hogy az érintett roma közösségek kényszerűségből igyekeznek megfelelni az asszimilációs elvárásnak. Az asszimiláció felerősödése azonban nem kapcsolódik össze a többségi társadalom részéről a teljes befogadással, így a roma közösségek nem szűnnek meg, csak erőteljesen deformálódott kultúrával és szokásrendszerrel élnek tovább. A válság következtében fellobbanó indulatok emlékei pedig beépülnek a társadalom tudatába, hogy alkalomadtán megfelelő municiót nyújtsanak a diszkriminatív magatartáshoz.

Egy példa a régmúltból

A 14–15. században, a törökök ellen vívott hosszú háborúk zűrzavaros időszakában, a Kárpát-medencében nagyobb csoportokban megjelenő cigány népesség, úgy tűnik, rögtön megtalálta helyét a magyar társadalomban.⁴ Az állandó hadi készülődés, a kézművesek hiánya munkaalkalmat jelentett számukra, és ez összekapcsolódott az autonómia megőrzésének korlátozott lehetőségével. Az erre az időszakra vonatkozó igen kevés adatból – egyes kutatók megítélése szerint – úgy tűnik, hogy az erődítési, építkezési munkák, a fémművesség, a fegyvergyártás és -karbantartás, a lókereskedés, a postaszolgálat és a kémkedés – a magyar

⁴ A cigányság magyarországi letelepedése utáni néhány évszázadról a kutatók ismerete meglehetősen hiányos, a források csekély száma miatt gyakran ellentmondásos. Munkánkban egy pozitív megközelítést használtunk, amellyel, természetesen, nem mindenki ért egyet. Vö. Bársony 1997: 319–332.

hadvezetés megbízásából az ország számára – hosszú időn keresztül nélkülözhetetlen foglalkozás volt, így Zsigmond és Mátyás uralkodásától kezdődően egészen a Rákóczi-szabadságharcig egyes cigánycsoportok privilégiumokat kaptak, sokuk számára lehetővé vált a társadalmi felemelkedés. Elég csak említést tenni az 1422-ben „László vajdának és népének” adott menlevélről, vagy a szamosújvári cigányoknak I. Ferdinánd által biztosított adómentességről. 1557-ben Perényi nádor – a feljegyzések szerint – a nagyidai vár védelmével egy 1000 fős cigánycsoportot bízott meg. Ebben az időben már rendszeres adózók voltak, akik szabadon gyakorolhatták iparukat, igazgatásukra öt vajdát jelöltek ki, akik az adó beszedésétől az igazságszolgáltatásig minden feladatot elláttak.⁵ Sok nemes igyekezett szolgáltatásaik állandó biztosítása érdekében letelepíteni a kumpániákat, és nagyon sok családi közösség a biztosabb megélhetés érdekében feladta vándorló életmódját.

A törökök kiűzése után feleslegessé vált a hadigazdálkodáshoz kapcsolódó, addig hasznosnak tartott tevékenységek nagy része, és megindult az a folyamat, amikor már csak a legalantasabb munkákat bízták rá a cigányokra. Párhuzamosan ezzel a helyzettel, ebben az időben indult meg az újabb, akkor még nem integrálódott cigánycsoportok bevándorlása a Kárpát-medencébe. Néhány évtizeddel a törökellenes harcok után megváltozott az addig folyamatos státusemelkedéssel járó, privilegizált helyzet: a „sikertörténet” háttérbe szorult, már csak tudatlan, kóbor, henye népnek tartották őket, akik lopásból és rablásból élnek. Ezek az események és a társadalmi szemléletváltás azt mutatják, hogy megjelennek a válságjelenségek, és a politikai hatalom kötelességének érzi, hogy megállítsa ezt az – általa károsnak tartott – folyamatot, lépéseket tegyen a helyzet megváltoztatása érdekében.

A 18. század közepén Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolútizmusa tett kísérletet a kérdés megoldására. Alapelvük szerint minden ember egyenlő, tehát úgy kell megoldani a problémát, hogy a többségi társadalom tagjaihoz hasonlóan engedelmes alattvalókká kell átnevelni ennek a népnek a tagjait is. A kiindulási alapot jelentő gazdasági problémát – a tömeges megélhetési válságot – felismerik, és ennek megfelelően lépéseket tesznek a cigányok fölhöz juttatása érdekében, azt remélve ezzel, hogy a többi emberhez hasonlatos adózó jobbágyokká sikerül tenni a romákat is. A szakirodalom szerint ennek a megoldási formának azonban két okból sem lehetett sikere: egyrészt kevés volt az átadható szabad földterület, így a végrehajtásra kötelezett földbirtokosok többsége szabotálta a rendelet végrehajtását. Különösen azért, mert az átadandó földterülethez még házat is építeniük kellett volna ezeknek a családoknak. Másrészt azokat az

⁵ Ez természetesen magyar nemesek által betöltött közigazgatási tisztséget jelentett, és nem a sokak által nosztalgikusan visszavágyott, teljhatalmánál fogva „rendet tartó” cigány vezető, aki a kutatások szerint sohasem létezett.

embereket, akik idáig nemcsak privilegizált, hanem viszonylag szabad társadalmi státusban éltek, nem lehetett egyik napról a másikra egy ezzel teljesen ellentétes, kötött életmódra „átirányítani”. Mivel az uralkodók a sikertelenségből azt a következtetést vonták le, hogy alapvetően a cigányok ellenállásán, engedetlenségén bukik meg programjuk, ezután már erőszakos eszközökkel léptek fel. Ezeknek az intézkedéseknek a többsége azonban már nem a megélhetési válságot kívánta kezelni, hanem a cigány népesség teljes asszimilációjára, „megszüntetésére” irányultak.

Így Mária Terézia – első lépéseként – rendeletben megtiltotta a cigány népnév használatát, helyette az „új-parasztot”, „új-magyart” tette kötelezővé. Később korlátokat állított a cigányok házasságkötése elé, majd elrendelte a gyerekek elvételét a cigány szülőktől, hogy őket azután „polgári vagy paraszti” családban neveljék fel. Eltiltotta őket a lókereskedelemtől, és megszüntetésre ítélte a vajdák intézményét is, mindenkit a falusi bírák joghatósága alá rendelt. Végül 1783-ban II. József a cigány nyelv használatát is megtiltotta. Visszatekintve alapvetően elhibázottnak, antihumánusnak, és a magyar történelem során az első jelentősebb diszkriminatív intézkedéseknek is tekinthetők ezek az abszolutista megoldások. A mai gondolkodás alapján nehezen lehet megindokolni azoknak az intézkedéseknek a szükségességét, amelyek a cigányok következetesen hátrányos megkülönböztetését írták elő, hiszen a 18. századi Magyarországon a népességmozgás, az etnikai-nyelvi sokszínűség megszokott és elfogadott dolog volt.

Az erőszakos intézkedések ellenállást váltottak ki. Alapvető stratégia lett a menekülés a hatóságok elől. Hosszú távon azonban az ellenállás és az intézkedések korántsem következetes végrehajtása, majd ezek enyhülése után a cigányok az asszimilációs modell felé indultak el. Ezek a törekvések végső soron olyan „sikeresnek” bizonyultak, hogy a 19. századra a több száz éve betelepült, szokásait és kultúráját régóta megőrző cigányság döntő többsége feladta és elfelejtette anyanyelvét, betagozódott a magyar társadalomba, azonban nem szűnt meg cigány lenni.

Néhány évtized után a megélhetési válság is enyhült, az újabb rendeletek a társadalomban hiányként jelentkező szakmák felé terelték a megélhetésre vágyó roma embereket. Így a még mindig megélhetést biztosító kovács, szegkovács szakmát kezdte művelni a cigányok jelentős része, amely a 19. század végén családtagjaikkal együtt 60 ezer romának biztosított megélhetést. Komoly lehetőséget biztosított a felemelkedésre a magyar nemzeti öntudatra ébredéssel megjelenő és hosszú időre uralkodóvá váló zenei műfaj, a verbunkos. Míg a 18. század végén alig 1600 cigány zenészt említenek az összeírások, száz év múlva már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon. A falusi zenészekről a külföldön is jól ismert bandákig széles társadalmi skálán elhelyezkedő, a cigányság minden idők legsikeresebb és leginkább megbecsült tagjai írták be nevüket a magyar történelembe. Kialakult a cigányság „arisztokráciája”, akik társadalmi rangjukat,

anyagi jólétüket, ha csökkenő mértékben is, de egészen a 20. század második feléig meg tudták őrizni. Ez egyértelműen az asszimilációs modell irányába történő elmozdulás jeleként értelmezhető.

Egy példa a közelmúltból

„Felszabadulásunk előestéjén a magyarországi cigányság relatív helyzetét tekintve történetének mélypontján állott”⁶ – fogalmazta meg tömören a romák 1945 utáni helyzetét Kemény István. A háború vége a cigányok számára ugyanis az életben maradáshoz, a megsemmisítéstől való megmenekülést jelentette. Sőt, az 1947–1948-ig tartó népi demokratikus időszak nagymértékben megváltoztatta a cigányságnak az egész társadalomhoz való viszonyát. Gazdasági téren viszont rontotta a helyzetüket a nagybirtokok felosztása, mivel ez munkaalkalmak elvesztését jelentette számukra. Kimaradtak a földreformból, noha azelőtt megélhetésük jelentős részben a mezőgazdaságban végzett munkából származott. Erre a gazdasági vagy „megélhetési válságra” is utal Kemény az előbb idézett mondatában. A romák tömegesen maradnak megélhetés nélkül, „virágkorukat” élik ekkor a cigánytelepeken, a romák döntő többsége megélhetés nélkül tengődik.

Ennek a helyzetnek a politikai-társadalmi felismerése sokáig váratott magára. Az első és sokáig utolsó elméleti fejtegetés – amely végül is csak egy átmeneti epizódnak tekinthető – a cigánysággal kapcsolatban 1946-ban jelent meg, a kommunista párt elméleti folyóiratában.⁷ Sággy Erna⁸ csak magánvéleménynek tartja Kálmán András írását, azonban hosszú idő után ő volt az, aki először átfogó módon közelítette meg a kérdést. „A gazdasági talpraállítást ki kell hogy egészítse a cigányság nemzetiségi jogainak megadása.”⁹ Megfogalmazásában a „cigány-probléma” nem a cigány fajúak vagy cigány anyanyelvűek problémáját jelenti, hiszen a cigányság döntő többségét asszimilálódott, városban lakó munkások, kisiparosok, kereskedők képezik. Szerinte a fő probléma azokkal a falun lakó vagy „vándorcigányokkal” van, akik nem rendelkeznek rendszeres munkával, keresettel. Véleménye szerint nemzetiségi kérdéssről van szó, hiszen a cigányság is nemzetiség, csak még nem kapta meg azokat a jogokat, amelyek ebben az esetben járnának. Jól ismerte fel azt a kérdést, hogy a cigányság gazdasági helyzete az adott időben a mélyponton volt, valamint azt is, hogy a kizártságot a kulturális, iskolázottságbeli lemaradás csak tovább fokozza. Kétségtelen tény az is,

⁶ Kemény–Rupp–Csalog–Havas 1976: 50.

⁷ Kálmán 1946.

⁸ Sággy 1999.

⁹ Kálmán 1946.

hogyan a cigányság teljes egészében kimaradt a földosztásból is, pedig az 1945 után a törvény előtti egyenlőség eszméjét meghirdető új demokráciában ez egy ideig sokak számára jelentett határozott jövőképet. Sokáig nem szerveződött olyan mozgalom, nem termelődött ki olyan cigány származású értelmiségi réteg, amely felkészülten tudott volna hatást gyakorolni a cigányság életének a rendezésére, problémáik megoldására.

Bár tudjuk, hogy az előbbi helyzetelemzés nem volt hivatalos álláspont, mégis ennek hatását érezzük az 1957-ben – ha rövid időre is, de – megszerveződő Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége alapelveiben. A későbbi első cigány származású főtitkár, László Mária által kezdeményezett Cigányszövetség, a többi nemzetiségi szövetség mintájára, a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának alárendelve 1957. október 26-án jött létre. Célként tűzték ki, hogy megteremtsék és megőrizték az eredeti cigány irodalmat, zenét és más művészeteket, megőrizték a tudomány számára ősi nyelvüket. De szerepelt az alapító okiratban a munkahelyteremtés, iskoláztatás, egészségügy, az életkörülmények javításának általános igénye is. Jelentős tevékenységük volt a negyvenes években alakult cigány szegkövacs kisipari szövetkezetek patronálása is. Ezek a célok pedig egy nemzetiségi státusz elfogadtatását célozták, amit a kezdetektől fogva nem nézett jó szemmel a politikai hatalom, hiszen ez az autonómia bizonyos formáját jelentette volna. Működésüket is egyre inkább lekötötte az egyéni panaszos ügyek intézése, ami azt mutatja, hogy a cigányság körében igen nagy igény volt valamiféle érdekvédelmi szervezetre. Az ilyen típusú munkát azonban nem tűrhették sokáig a hatalom képviselői, László Mária ellen lejárattási hadjáratot indítottak – fasiszta múlttal vádolták – annak érdekében, hogy elmozdítása után a megbízhatónak tartott, az utasításokat katonatiszti múltjából eredően fegyelmezetten végrehajtó Ferkovics Sándort nevezzék ki főtitkárnak a Szövetség élére. Ez az 1959-től 1961-ig tartó időszak már csak a megszüntetés előtti utójátéka volt a nagy lendülettel induló kezdeményezésnek. 1960-tól a háttérben Végh Sándor, a Nemzetiségi Osztály vezetője pártutasításra már a cigánykérdés marxista alapú megközelítésén dolgozott. Ez lett a híres-hírhedt 1961-es párthatározat.

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961-es határozata a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális ügyként határozta meg. „A cigánylakosság felé irányuló politikában abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni és biztosítani kell számukra a teljes állampolgári jogok és kötelességek érvényesülését, és ezek gyakorlásához szükséges politikai, gazdasági és kulturális feltételek megteremtését. [...] Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nem csak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok

különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.”¹⁰ Tehát egyértelműen egy szociális válságkezelés köntösébe bújtatott asszimilációs törekvésről volt szó. A dokumentum egyetlen pozitívumaként a határozatban leírják, hogy 2100 cigánytelep létezik az ország területén, ahol embertelen körülmények között lehet csak élni.

Ennek a felismerésnek is köszönhetően 1965-ben elindították a cigánytelepek felszámolására irányuló programot. Ennek keretében az állandó keresettel rendelkező cigányok kedvezményes kamatú kölcsönt vehettek fel ún. „CS” – csökkentett értékű – új házak építtetésére vagy megüresedett régi parasztházak megvásárlására. A „CS” házak többnyire telepszerűen, egymás mellé épültek, régi parasztházak vásárlására pedig leginkább a sorvadó kistelepüléseken volt lehetőség, vagyis a települési elkülönülés új formái jöttek létre. Ennek ellenére a cigányok települési és lakásviszonyai igen nagy mértékben javultak.

A kérdés szempontjából az egyik következő, jelentősebbnek tartott, 1984-es pártdokumentum szerint¹¹ a 360 ezresre becsült lélekszám teljes egészében letelepedettnek tekinthető, a területi elhelyezkedésük is állandósult. Döntő többségük a fővárosban és környékén, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyében él, leginkább falvakban. A munkalehetőségeket azonban az iparral rendelkező nagyvárosokban találják meg, ezért nagy részük ingázik vagy munkásszálláson lakik. A foglalkoztatottság tovább emelkedett, már a cigány nők 53%-a is állandó munkaviszonnyal rendelkezik. Az aktív keresők fele azonban segédmunkás, a szakmunkások aránya elenyésző a többségi társadalomhoz viszonyítva. Gyorsult a telepek megszüntetése is, de az új „CS” lakások építésével szeparált, csak cigányok által lakott településrészek jöttek létre. Összességében azonban megállapíthatjuk, hogy a nyolcvanas évek végére a cigányság helyzete az előző évtizedekhez képest megváltozott. Sok ember számára lehetőség nyílt a felemelkedésre, és akinek ez sikerült, környezete már nem is tekintette „igazi” cigánynak, és bár a többség soha „nem bocsátotta meg” nekik származásukat, ők nem felejtkeztek el arról, honnan is jöttek.

Mint látjuk, az adott korban is voltak jelek arra, hogy egy népcsoport elkese-rítő helyzetének megoldására a probléma gyökerét feltáró, a kérdés összetettségét megértő kezdeményezések is szülessenek. A tényleges intézkedések azonban itt is az egyszerűbbnek tűnő megoldások irányába kanyarodtak el. Nem volt már szó igazi nemzetiségi egyenjogúsításról, csak szociális válságkezelésről, hiszen egy szocializmust – hosszú távon kommunizmust – építő társadalom nem enged-

¹⁰ *A cigányság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata 1961. június 20., in Mezei-Pomogyi-Tauber 1986: 240.*

¹¹ *Az adatok az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1984. október 2-i ülésén megtárgyalt jelentéséből származnak. Lásd Mezei-Pomogyi-Tauber 1986: 275.*

hette meg magának, hogy olyan szegény és kitaszított csoport is éljen az országban, mint a cigány népesség, hiszen az akkori víziók szerint egyre inkább közelítettünk az „egyenlőség” felé. A megélhetéshez jutást itt is a társadalmi-gazdasági törvényszerűségek kényszerítették ki, a nehézipar erőltetett ütemű fejlesztése, a mezőgazdaság kollektivizálása nem munkaalkalmakat, hanem egyenesen munkaerőhiányt teremtett. Nem lehetett nem dolgozni, így a szociális feszültségek enyhültek, a lakáskörülmények javultak. És ezért cserébe nem várt semmi mást a hatalom, csak azt, hogy valaki felejtse el származását, öröklött kultúrájának maradványát is. Ennek az elvárásnak a teljesülését figyelhetjük meg a felgyorsult nyelvi asszimilációban, a szokásrendszer elvesztésében. A cigányságot mint etnikumot azonban, a nagyon erős asszimiláció ellenére, ez az időszak sem „szüntette meg”, számolta fel.

Egy példa napjainkból

A Kádár-rendszerben látványosan meginduló, de sem gazdaságilag, sem társadalmilag nem eléggé megalapozott felemelkedés a rendszerváltás után pillanatok alatt kártyavárként omlott össze. A „szocializmus” alatt is csak a legkevesebb szakértelmet igénylő feladatokban, elsősorban segédmunkásként foglalkoztatott cigány származású munkavállalók – az aktív keresők több mint a fele – váltak először fölöslegessé a privatizálásra kerülő vállalatoknál. Amíg 1971-ben a munkaképeskorú roma népesség körében a foglalkoztatottság 85%-os volt (alig eltérően a nem romák 87%-ától), 1993 végére ez az arány 29%-ra csökkent (szemben a nem romák 64%-ával).¹² Az alacsony iskolázottságú embereknek, akiket az elmúlt évtizedekben is csak a legkevesebb szakértelmet igénylő feladatokra használtak, reményük sem lehetett arra, hogy érvényesüljenek a most már üzleti alapon szerveződő munkaerőpiacon. A cigány családok jelentős része évtizedekkel korábbi szintre süllyedt vissza rövid időn belül, képzetlenségük miatt esélyük sem volt munkalehetőségre.

A megélhetési problémához kapcsolódóan megjelentek a társadalmi válságjelenségek is. A reménytelen helyzetbe került cigány emberek körében – a hasonló szociális helyzetben lévőkhöz hasonlóan – ismét kialakult a „megélhetési bűnözés”,¹³ amely sokak számára az életben maradás egyetlen esélyét jelentette. A többségi társadalom pedig – mivel a rendszerváltás megingatta mindenki anyagi helyzetét – hasonlóan szélsőséges válaszokat adott ezekre a jelenségekre: megújult ellenszenvvel fordult a cigányság felé. Az 1990-es évek első felében a

¹² Kemény 1997.

¹³ A „megélhetési bűnözés” természetesen szociológiai fogalom, a tételes jog nem ismeri ebben a formában.

mindennaposra váló oktatási, foglalkoztatási, hatósági és lakhatási diszkrimináció mellett ötletként megjelent a kényszerlakhelyre telepítés gondolata is, valamint a szervezett csoportok által elkövetett támadások, bántalmazások. A nyíltan faji megkülönböztetést hirdető politikai erők rasszista jelszavakat hangoztató és náci „hősöket” dicsőítő felvonulásai gyakran országosan elismert politikai szervezetek oldalvizén hajóztak, nyílt vagy burkolt támogatásukat élvezve. A rosszul értelmezett szólásszabadság a demokrácia örve alatt felszínre hozta az évtizedek óta lappangó, sok esetben gyűlöletté fajuló ellenszenvet.

Néhány évnél tovább nem kellett várni a kormányzati beavatkozásokra sem: 1995-től megjelentek az első olyan kormányzati programok, amelyek a cigányság helyzetének jobbítása érdekében születtek. Az indulatok elszabadulásától tartva úgy gondolták a politikai döntéshozók is, hogy speciális, a romák társadalmi reintegrációját elősegítő állami segítség nélkül nincs esély a helyzet megváltoztatására. Az 1120/1995. (XII. 7.) kormányhatározat volt az első jelentősebb kormányintézkedés, amely kifejezetten a cigányság egyre inkább ellehetetlenülő helyzetére kereste a megoldást. Ennek érdekében, első lépésként, a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek munkájának összehangolására Cigányügyi Koordinációs Tanácsot hozott létre, a cigányság problémáinak kezelésére és társadalmi integrációjának elősegítése érdekében. Deklarált feladatai között volt a közép- és hosszú távú program kidolgozásának, az esélyegyenlőtlenség csökkentésének az igénye. Szorosan kapcsolódik hozzá az 1125/1995. (XII. 12.) kormányhatározat, amely a cigányság helyzetével kapcsolatos, legsürgetőbb feladatokkal foglalkozó dokumentum. Felismerve a sürgető állami feladatvállalást, meghatározott területeken cselekvési programok kidolgozását írja elő a szaktárca számára.

Ezekre az 1995-ös határozatokra épül az első középtávú intézkedéscsomag,¹⁴ amely széleskörűen igyekszik felmérni és meghatározni a cigányság társadalmi integrációjához szükséges feladatokat. Első része az 1997-ben és 1998-ban megvalósítandó intézkedéseket tartalmazza. Így az *oktatás-művelődés területén* megfogalmazásra került a tandíjrendszer és a gyermekvédelmi támogatás továbbfejlesztésének és hatékonyságának sürgető szükségyszerűsége, az oktatási szegregáció megakadályozása, regionális tehetséggondozó programok (például Gandhi Gimnázium és Kollégium) továbbfejlesztése, hálózatuk bővítése, tehetséggondozó kollégiumok létrehozása. A *foglalkoztatás területén* a cigánytelepek felszámolása, a foglalkoztatási programok kialakítása és a működők továbbfejlesztése, a cigány tanulóknak a szakképzési rendszerbe történő integrálása, föld- és állattenyésztési programok megvalósítása került be célként. *Szociális területen* válságkezelő vis maior-keret létrehozását irányozta elő. A *térségi programok területén* komplex válságkezelő programok végrehajtását jelöli meg olyan telepü-

¹⁴ 1093/1997. (VII. 29.) kormányhatározat.

léseken, ahol a lakónépességen belül jelentős részarányt képviselnek a halmozottan hátrányos helyzetű rétegek, így a cigányság is. A *diszkriminációellenes programok* tekintetében szükségesnek tarja felmérni az esetleges további jogszabályok szükségességét, fontosnak ítéli a rendőrképzésbe beépíteni a cigányságra vonatkozó ismereteket. *Kommunikációs területen* pedig a cigányság élethelyzetének fejlesztéséhez kapcsolódó PR-tevékenység kidolgozásának szükségessége jelenik meg. Az intézkedéscsomag második részében a később meghatározandó feladatok irányelveit rögzíti a határozat. Így szól a cigány tanulók felsőoktatási tanulmányainak elősegítéséről, kulturális intézmények szükségességéről, a kisebbségi önkormányzatok szerepéről a munkanélküliség leküzdésében, a cigányság egészségügyi állapotának javítása érdekében a szűrő-gondozó hálózat kiterjesztéséről, a konfliktuskezelés érdekében a jogvédő irodák támogatásáról, a közszolgálati médiumokban szükséges reális cigánykép kialakításáról.

Az 1998-ban hatalomra lépő új kormány szükségesnek tartotta a középtávú intézkedéscsomag átdolgozását. Az újraírt kormányhatározatban¹⁵ megfogalmazottak alapvetően az 1997-es célokat követik, de *prioritást kaptak az oktatásra, kultúrára vonatkozó feladatok*. Ebben a dokumentumban az *oktatás tekintetében* az alapfokú képzésben a tartalmi fejlesztés (a rendszeres óvodába járás és a mulasztások csökkentése mellett), a közép- és felsőfokú oktatásban pedig a lemorzsolódás megelőzése (kollégiumok, ösztöndíjak) a kitűzött cél. A *kultúra vonatkozásában* a csoportszerveződéshez kapcsolódó közművelődési intézményrendszer fejlesztése, a szakemberek továbbképzése, a szakanyagok elkészítése, a *foglalkoztatás területén* pedig a tartós és pályakezdő munkanélküliek segítése, a közmunka és közhasznú programok szervezése, valamint a szociális földprogram kidolgozása került megfogalmazásra. A *diszkriminációellenes programok* esetében nagyobb figyelmet kell fordítani a hatályos jogszabályok érvényesülésére, a *kommunikációs stratégiában* pedig el kell magyarázni a többségi társadalomnak, hogy miért is van szükség a cigányokkal foglalkozó programra.

A 2002-ben hatalomra lépett új kormány – szinte már természetesnek mondható módon – ismét újraalkotta a középtávú intézkedéscsomagot,¹⁶ az eddigiekhöz hasonló tartalommal, de most már esélyegyenlőségi programnak nevezve. Ennek hangsúlyos részét képezi a cigány gyerekek ösztöndíj-támogatása, valamint a telepfelszámolási program.

Bár ezek az intézkedések a modern kor elvárásainak megfelelően nem asszimilációs modellt rajzolnak fel követelményként a romák számára, az elmúlt tizenöt év fejlődési tendenciái azonban nagyon erősen ebbe az irányba mutatnak. Az „esélyegyenlőség” fogalmának előtérbe állításával egyre nagyobb hangsúlyt

¹⁵ 1047/1999. (V. 5.) kormányhatározat.

¹⁶ 1021/2004. (III. 18.) kormányhatározat a romák társadalmi integrációját elősegítő kormányzati programról és az azzal összefüggő intézkedésekről.

kapnak a szociális probléma megoldásának irányába tett lépések (most nem elemelve ezek hatékonyságát), és egyre inkább hangsúlyozzák, hogy nem etnikai kérdésről van szó, tulajdonképpen „nincs romaügy”. Ez pedig erősen kezd hasonlítani a már megismert modellekre: a megélhetési válságra ugyan nem sikerült megoldást találni, de egyre kevésbé fontos a származás, igazából ne is beszéljünk róla, felejtjük el. Ez – ha ügyesen és korszerűen bújtatott módon is – nem más, mint az asszimiláció igénylése a romáktól cserébe. Mert a többségi társadalom hangadóinak megfogalmazása szerint a „dolgozások és tanulások, akkor nem számít, hogy ki minek születik” felfogás alapvetően nem igaz, mert a teljes befogadás az elmúlt évszázadokban soha nem jött létre.

Ezekhez a törekvésekhez természetesen könnyű partnereket találni a romák között is. Komoly politikai befolyással rendelkezik a „színtelenítő mozgalom”, amelynek roma tagjai is oly nagyon vágynak a befogadásra, a különböző, értékesnek gondolt pozíciókra, és ennek érdekében tagadnak minden etnikai programot, kezdeményezést, talán már saját cigányságukat is. A roma válaszok között természetesen szerepel az ellenállás modern változata is, amely nem más, mint az öntudatosodás. A kialakulóban lévő roma középosztály tagjai közül egyre többen érzik magukon a származás miatti finomabb-durvább kirekesztést, miközben igyekeznek eleget tenni a „tanulj és dolgozz” előbb említett elvárásainak. Ez pedig egyre inkább – persze csak hosszabb távon – a politikai egységesülés irányába tereli őket.

Összegzés helyett

Reményeim szerint láthatóvá váltak azok a hasonlóságok és összefüggések, amelyek a különböző korokban lezajló társadalmi válságok során érintették a roma–nem roma együttélést. Egyetlen tanulságként talán azt lenne érdemes kiemelni, hogy a társadalmi problémákra és a hozzájuk kapcsolódó gyakran erőszakos intézkedésekre adott roma válaszokban eddig alapvetően az asszimilációs nyomás elfogadása dominált, de az ehhez kapcsolódó teljes befogadás soha sem történt meg. Ezért érdekes, hogy napjainkban kezd ez a fajta viszonyulás eltolódni, és egyre erőteljesebben, egyre nagyobb roma tömegeket érintő válaszként megjelenni az öntudatosodás. Egyre többen vallják: ha úgysem fogadnak be minket igazán, akkor inkább maradjunk cigányok, és képviseljük a saját érdekeinket. Ha pedig ez a folyamat folytatódik, akkor bekövetkezik az, amire a társadalomban sokáig nem gondoltak, és amitől napjainkban egyre jobban félnek: a roma közösségek politikai nyomásgyakorló csoportként történő megjelenése.

Irodalom

- BÁRSONY János 1997. *A cigányság és a rendőrség kapcsolatának összefüggései*, in CSÁNYI Klára (szerk.), *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*, Bp., Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, 319–332.
- KÁLMÁN András 1946. A magyar cigányok problémája, *Társadalmi Szemle*, 8–9.
- KEMÉNY István–RUPP Kálmán–CSALOG Zsolt–HAVAS Gábor 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*, Bp., MTA Szociológiai Kutató Intézet
- KEMÉNY István 1997. A magyarországi roma (cigány) népességről, *Magyar Tudomány*, 6. sz.
- MEZEI Barna–POMOGYI László–TAUBER István (szerk.) 1986. *A Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*, Bp., Kossuth Könyvkiadó
- SÁGHY Erna 1999. Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961, *Regio*, 1. sz.
- SALAT Levente 2005. *A szintézis esélyei az etnopolitikai konfliktusok okaival foglalkozó elméleti magyarázatokban*, in KÁNTOR Zoltán, MAJTÉNYI Balázs (szerk.), *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, Bp., Rejtjel Kiadó, 211–252.